

Васіль СТАРЫЧОНАК

“НІЧОГА Ё СВЕЦЕ БОЛЬШ НЯМА МАЦНЕЙ ЛЮДСКОГА РОЗУМУ”: ДРУГАСНЫЯ МЕНТАЛЬНЫЯ НАМІНАЦЫІ: НА МАТЭРЫЯЛЕ АД’ЕКТЫЎНАЙ ЛЕКСІКІ

Другая палова XX і пачатак XXI стагоддзя адзначаны неаслабнай цікавасцю айчынных і замежных лінгвістаў да пытанняў намінацыі, якая разглядаецца як устанаўленне адэкватных адносін паміж названым элементам рэчаіснасці, уяўленнямі пра гэты элемент і моўнай адзінкай, што рэпрэзентуе гэты элемент (прадмет, прымету, дзеянне і інш.). Сярод шматлікай колькасці тыпаў намінацый асобна вылучаюцца другасныя найменні, якія ўтвараюцца ў сваёй большасці на базе зыходнага значэння слова з выкарыстаннем гукавога афармлення (фанетычнага вобліку) ужо існуючай у мове лексічнай адзінкі. Практычна любыя другасныя намінацыі з’яўляюцца вынікам натуральнага развіцця мовы, абумоўленага пазнавальнай і камунікатыўнай дзейнасцю чалавека і звязанай з ёй складаным комплексам гнасіялагічных, этычных, філасофскіх, псіхалагічных і іншых праблем. Другасныя ЛСВ не проста называюць пэўны фрагмент рэчаіснасці, а фармулююць пра яго ўяўленне, канцэптуалізуюць яго ў чалавечай свядомасці. Гэта новае бачанне прадмета, актуалізацыя яго асобных якасцей і ўласціваасцей, відазмяненне ўражанняў аб прадмеце.

У артыкуле разглядаюцца другасныя ад’ектыўныя намінацыі, аб’яднаныя агульнай семантычнай прыметай *ментальнасць*, якая характарызуецца як разумовая, інтэлектуальна-эмацыянальная асаблівасць індывідуума, сукупнасць яго светаполядных (ідэалагічных, рэлігійных, эстытычных, этычных, псіхалагічных, духоўных і інш.) уяўленняў, канцэптасфера яго ўнутранага свету. Само вылучэнне ментальнай групы не носіць строгага і дакладнага характару. Асіметрыя моўнага знака выражаецца ў тым, што за пэўнай колькаснай бачнасцю лексічных адзінак змяшчаецца практычна бясконцы сэнсавы кантынуум, які рэалізуецца ў канкрэтных кантэкставых сітуацыях. У залежнасці ад актуалізацыі той ці іншай прыметы гэтага кантынуума прыметнікі можна размеркаваць на рацыянальныя (нясуць інтэлектуальна-лагічную ацэнку), эмацыянальныя (нясуць эмацыянальную ацэнку) і камбінаваныя (спалучаюць розныя віды ацэнак). Сама ж класіфікацыя другасных ментальных намінацый грунтуецца на ўніверсальных семантычных мадэлях, якія ўлічваюць дзве суадносныя прыметы: а) зыходная паняццёвая сфера (вобласць-крыніца, сфера-донар, фрэйм-крыніца, крыніца метафарычнай экспансіі, канал атрымання інфармацыі, тое, што атаясамліваецца, асацыіруецца або параўноўваецца); б) мэтавая паняццёвая сфера (вобласць-мэта, сфера-рэцыпіент, фрэйм мэты, вынік метафарычнай экспансіі, тое, з чым адбываецца атаясамліванне, параўнанне). Такого роду мадэлі складаюць адну з асноўных частак нацыянальнай моўнай карціны, нацыянальнай ментальнасці, у адпаведнасці з якой чалавек дзейнічае, думае, знаходзіць аналогіі і ўніверсальныя

ўзаемасувязі паміж з’явамі і прадметамі рэальнасці, пэўным чынам класіфікуе навакольную рэчаіснасць. Характэрныя прыметы супастаўляльных аб’ектаў часта адпавядаюць ужо вядомым тыпалагічным мадэлям метафарычных і метанімічных пераносаў.

Крыніцай для ўтварэння ментальных ЛСВ выступаюць першасныя значэнні прыметнікаў наступных тэматычных груп:

1. Параметрычныя прыметнікі. Вылучаюцца шматлікасцю прымет і выкарыстоўваюцца для характарыстыкі розных уласцівасцей і якасцей чалавека. Такія прыметнікі пры пераходзе ў рэцыпіентную сферу ментальнасці захоўваюць дзве матывацыйныя семы: тое, што перавышае норму і ацэньваецца станоўча; тое, што выяўляецца ніжэй нормы і ацэньваецца адмоўна. Канкрэтны змест такіх сем залежыць ад экстралінгвістычных асацыяцый, замацаваных за словам, а таксама характару спалучальнасці з іншымі словамі: *вялікія (малыя) здольнасці, шырокі (вузкі) круггляд, высокая (нізкая) культура*. У працэсе ўтварэння другасных ЛСВ могуць актуалізавацца наступныя прыметы: разумовыя здольнасці (*глыбокія веды, глыбокі розум, высокі інтэлект, шырокі круггляд, маштабнае мысленне, вялікія здольнасці*), значнасць асобы (*вялікі вучоны, вялікі палкаводзец, буйны вучоны, буйны спецыяліст, высокі госць, дробны чыноўнік, мізэрны чалавек*), унутраны стан (*высокае пачуццё, глыбокая любоў, бязмежнае каханне, тонкі псіхалагізм*), тактычнасць, далікатнасць (*тонкія манеры абыходжання*), жорсткасць рашучасць (*круты нораў*), скрытасць, завуаляванасць (*тонкі гумар, тонкі намёк, тонкая насмешка*), дэталёнасць, дасканаласць (*тонкае веданне справы*), радыкальнасць (*левы ўхіл*) і інш.

Да ліку параметрычных прымыкаюць фарматыўныя прыметнікі, першасныя ЛСВ якіх указваюць на пэўную форму прадмета, асаблівасці яго знешняга выгляду: *звілістасць, крывізну, вуглаватасць* і інш. У гэтай групе вылучаюцца бінарныя пары *прамы, роўны – крывы, касы*, у якіх выразна адлюстроўваецца сувязь ЛСВ галіны фізічнай хаарактарыстыкі аб’ектаў і сферы чалавечых адносін, больш канкрэтнай і больш абстрактнай сфер пазнання. Пераносныя ЛСВ полісеманта *прамы* засноўваюцца на прыметах ‘непасрэдная сувязь’ (*прамая сувязь, прамыя ўказанні*), ‘шчырасць, праўдзівасць’ (*прамы і сумленны чалавек, прамы позірк блакітных вачэй*), ‘прынцыповасць’ (*прамы адказ, прамы выклік*). Другасны ЛСВ ад’ектыва *роўны* звязаны з характарыстыкай ураўнаважанага чалавека (*роўны чалавек*). Прыметнікі *крывы, касы* з першаснымі значэннямі ‘выгнуты, з загібамі; размешчаны пад вуглом’ выяўляюць здольнасць фарміраваць негатыўна маркіраваныя другасныя ЛСВ, якія ўказваюць на іранічнасць, недружалюбнасць, пагардлівасць, што выяўляецца ў позірку, усмешцы (*крывая ўсмешка, касы погляд*).

Прыметнік *круты* ў яго другасным значэнні выражае такія якасці характару чалавека, як жорсткасць, рашучасць (*круты нораў, круты характар*).

2. Тэмпературныя намінацыі. Другасныя ЛСВ такіх найменняў развіваюцца па прадказальных формулах і мадэлях. Тэмпературны рэжым становіцца характарызуючай прыметай чалавека, яго ўнутранага стану, свядомасці, дзеянняў, учынкаў. Таму ад’ектывы, што называюць высокі тэмпературны стан, маюць станоўчую канатацыю, а ад’ектывы са значэннем нізкай тэмпературы – адмоўную канатацыю. *Гарачы* – гэта страсны, палкі, з глыбокімі пачуццямі (*гарачы прыхільнік, гарачае прывітанне, гарачае жаданне, гарачыя вочы, гарачае сэрца*). Праўда, *гарачы* – не заўсёды добры; параўн. *гарачы хлопец* ‘запальчывы, нястрыманы хлопец’, *пякучае слова* ‘з’едлівае, калючае, вострае (слова)’, *пякучая крыўда* ‘крыўда, якая вельмі востра, балюча перажываецца’. Крыху меншая ступень выяўлення эмоцый і адносін да чалавека змяшчаецца ў сэнсавай структуры полісеманта *цёплы* ‘які вызначаецца душэўнай цеплынёй; ласкавы, добразычлівы; сардэчны’ (*цёплая ўсмішка, цёплае слова, цёплы круг сям’і, цёплае сяброўства*).

Другасныя ЛСВ прыметніка *халодны* выражаюць пачуццё душэўнага холаду, страху, хвалявання (*халодны позірк*), адсутнасць запалу, пачуцця (*халодная каманда, халодны спакой, халодная мудрасць*), стрыманасць у праяўленні пачуццяў, раўнадушша, бясстраснасць (*халодныя адносіны*), нядобразычлівасць (*халодны позірк, халодны прыём, халоднае развітанне*). Больш высокую градацыю ў перадачы пачуццяў выражае прыметнік *ледзяны* ‘пагардліва-халодны, знішчальны, халодна-раўнадушны, абьякавы’ (*ледзяны позірк, ледзяныя вочы, ледзяны выраз твару*). Прыкладная тыя ж семы (але з выяўленнем меншай інтэнсіўнасці і квантытатыўнасці) вылучаюцца і ў прыметніка *халаднаваты* ‘раўнадушны, бясстрасны’ (*халаднаватая цікавасць, халаднаватыя адносіны*).

3. Густаторныя (смакавыя) прыметнікі. Другасныя ЛСВ смакавых абазначэнняў адлюстроўваюць даволі шырокі дыяпазон ментальных, экзістэнцыяльных і псіхалагічных увасабленняў. Як правіла, салодкія смакавыя ўяўленні асацыіруюцца са шчасцем, радасцю, асалодай, дастаткам (*салодкае жыццё, салодкія маладыя гады, салодкі сон, салодкія трывогі, салодкія пацалункі*), а горкія смакі – з непрыемнасцю, горам, жыццёвымі цяжкасцямі (*горкая доля, горкае жыццё, горкі сум, горкая дума, горкая вестка, горкі вопыт*). У сэнсавай структуры ад’ектыва *салодкі* актуалізуецца энантыясемічны ЛСВ, які развіўся ў выніку абазначэння празмернай далікатнасці, ласкавасці, свайго роду ліслівасці, карыслівай дагодлівасці (*салодкая манера, салодкія абяцанні, салодкая мана, салодкія песні*). Другасныя ЛСВ прыметнікаў *кіслы, салёны, прэсны* характарызуюцца адмоўнай канатацыяй і ўказваюць на незадаволенасць, панурасць (*кіслы настрой, кіслая ўсмішка*), спецыфіку маўлення, яго рэзкасць, калючасць ці, наадварот, адсутнасць цікавасці, вастрынні (*салёнае слоўца, салёны анекдот, прэсныя жарты*).

4. Кансістэнтныя прыметнікі. У сферу ментальнасці ўключаюцца другасныя значэнні ад’ектываў *мяккі і цвёрды*, якія выражаюць антанімічныя адносіны ў значэннях ‘стойкі, непахісны – няўстойлівы, хісткі,

падвержаны ўплыву': *цвёрдае рашэнне, цвёрдая воля, мяккі характар, мяккі чалавек*. Асобныя ЛСВ прыметніка *цвёрды*, аб'яднаныя семамі 'цвёрды', 'непахісны', арыентаваны ў сферу грамадскіх адносін і выражаюць стабільнасць, надзейнасць, трываласць, грунтоўнасць (*цвёрдая ўлада, цвёрдая дысцыпліна, цвёрдае абяцанне, цвёрдая ўпэўненасць, цвёрдыя веды*). Першасны ЛСВ прыметніка *чэрствы* 'які страціў свежасць, мяккасць, стаў цвёрдым' рэгулярна ўзнаўляецца ў вобласці-мэце ў другасным значэнні 'нячулы, бяздушны' (*чэрствы чалавек, чэрствая душа, чэрствае слова, чэрствы позірк*). Такі ж кірунак метафарычнага развіцця назіраецца ў ад'ектыва *вялы* 'які звяў (пра траву)' → 'пазбаўлены бадзёрасці, энергіі' (*вялы настрой*).

5. Каларатыўныя і люмінальныя прыметнікі. Другасныя ЛСВ развіліся ў прыметнікаў *белы, чорны, светлы, цёмны, ясны, яркі, змрочны*, якія ў радзе выпадкаў могуць разглядацца ў якасці своеасаблівага семіятычнага феномену, што акумулюе шматвяковы вопыт жыцця чалавек і ўтрымлівае ўяўленні носьбітаў мовы аб этычных нормах і паводзінах, псіхалагічным стане чалавека. Белыя адценні і колеры звычайна асацыіруюцца з чысцінёй, светам, святам, радасцю, дабром, шчасцем, чорныя і змрочныя колеры – з негатыўнымі сферамі жыцця чалавека: *светлая дружба, светлы розум, светлыя думкі, ясны розум, ясны доказ, яркі талент, цёмныя думкі, цёмны прыпамін, змрочны настрой, змрочныя думкі, змрочныя прадчуванні*.

6. Прыметнікі іншых тэматычных груп. Даволі часта найменні розных фізічных якасцей, трывала замацаваныя за пэўнымі неадушаўлёнымі аб'ектамі, а таксама станамі прыродных з'яў, ужываюцца для характарыстыкі чалавека: *тупы* 'недастаткова заостраны' → 'разумова абмежаваны, няздольны, някемлівы', 'бяссэнсавы, які нічога не выказвае (пра погляд, твар і інш.)' (*тупы і абмежаваны чалавек, тупыя жарты, тупая служба, тупы позірк*); *востры* 'добра наостраны' → 'які выразна і моцна адчуваецца' 'дасціпны, з'едлівы' (*вострыя пачуцці, вострая цікавасць, востры розум, востры позірк, востры жарт*); *ядавіты* 'які здольны выклікаць атручэнне' → 'зласлівы, з'едлівы' (*ядавітая іронія, ядавіты позірк*); *колкі* 'калючы' → 'з'едлівы, злосны' (*колкія словы*); *пахмурны, хмурны* 'непагодлівы, змрочны, хмарны' → 'змрочны, невясёлы, пануры, бязрадасны' (*пахмурны настрой, пахмурная дзяўчына, хмурныя заплаканыя вочы*); *туманны* 'ахутаны, засланы туманам' → 'незразумелы, няясны' (*туманныя разважання, туманны позірк*).

Ацэнныя ментальныя характарыстыкі часам выводзяцца з першасных ЛСВ намінацый фізічных якасцей і станаў чалавека: *здаровы* 'які мае добрае здароўе' → 'разважлівы, разумны, правільны' (*здаровая крытыка, здаровы розум, здаровая ідэя*); *хворы* 'які хварэе' → 'ненатуральны, ненармальны, празмерны' (*хворае уяўленне*); *цвярозы* 'які не ўжывае спіртнога' → 'разважлівы, сур'ёзны, якому не характэрны летуценнасць, фантазёрства' (*цвярозыя думкі, цвярозы рэаліст*).

Сюды ж уключаюцца антанімічныя ад'ектывы чысты і брудны, другасная семантыка якіх размяркоўвае ЛСВ па дзвюх канататыўна процілеглых групах: чысты 'незабруджаны, незапэцканы' → 'высокамаральны, шчыры, сумленны, без брудных карыслівых думак і дзеянняў' 'узвышаны' (чыстае сумленне, чыстая рэпутацыя, чыстыя імкненні, чыстыя парыванні); брудны 'нячысты нямыты' → 'грубы, непрыстойны, агідны' (брудныя думкі, брудныя плёткі, брудная справа, брудная душа, брудная роля).

На перыферыі ментальнага корпуса знаходзяцца некалькі складаных прыметнікаў, утвораных ад назоўнікаў-саматызмаў галава, вуха, лоб, мазгі: галавасты 'з вялікай галавой' → 'разумны, здольны глыбока мысліць'; безгаловы 'пазбаўлены галавы' → 'з невялікімі разумовымі здольнасцямі', лапавухі 'з вялікімі аттапыранымі вушамі' → 'някемлівы'. Ментальныя значэнні монасемантычных прыметнікаў *цвердалобы* 'вельмі ўпарты, тугі на розум' і *мазгавіты* 'разумны, кемлівы, разважлівы' прыводзяцца ў слоўніку як першасныя, невытворныя.

Невялікая колькасць другасных ментальных ад'ектываў носіць аказіянальны характар і адносіцца да пэўнага ідыястылю таго ці іншага пісьменніка. Вытворныя ЛСВ падкрэсліваюць не менш важныя элементы сэнсавых структур прыметнікаў і пашыраюць іх дыстрыбутыўныя магчымасці, мяняюць тыпалогію кантэкставых акружэнняў лексічнай адзінкі: *палыновая туга* (М.Танк), *палынны жал* (А.Куляшоў), *клапатлівы сум* (М.Танк), *бяздонная трывога* (У.Караткевіч), *глухая бессардэчнасць* (У.Жылка), *скупое і чэрствае прызнанне* (М.Танк), *жалезная воля* (Я.Купала), *сталёвая воля* (У.Жылка), *шалёная думка* (Я.Купала), *агісты пагляд* (М.Багдановіч), *жоўтая, гіпсавая, нерухомае ўсмішка* (А.Паплаўскі). Такія метафары ў выніку частага і доўгага выкарыстання могуць перайсці ў разрад узуальных.

Такім чынам, мнагазначныя ад'ектывы ў сваім другасным ментальным значэнні вылучаюцца ў асобную групу не толькі ў адносінах да іншых разрадаў слоў, але і на падставе крытэрыяў аб сістэмнасці і структурнасці мовы. Гэтая група выразна адлюстроўвае цесную сувязь найменняў прадметаў і з'яў аб'ектыўнай рэчасіснасці з найменнямі нефізічных і нематэрыяльных сутнасцей і тым самым дэманструе прынцып антрапацэнтрызму ў мове. Асноўнай крыніцай матывацыі ментальных найменняў выступаюць першасныя ЛСВ параметрычных, **тэмпературных, густаторных, каларатыўных, люмінальных, гукавых і іншых ад'ектываў, якія ў працэсе метафарызацыі і метанімізацыі** актуалізуюць прыметы 'ўнутраны стан чалавека', 'разумовыя здольнасці'. Другасная семантыка ад'ектываў у многім вызначаецца крыніцай матывацыі, і пры пераходзе ў рэцыпіентную ментальную сферу захоўваюцца антанімічныя семы 'больш нормы' 'менш нормы' (*вялікі – малы, шырокі – вузкі, высокі – нізкі, гарачы – халодны, цвёрды – мяккі і інш.*).

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ